

П'ЯТА ЧАСТИНА

ДІЯЛОГ ЛЮДИНИ З ЗЕМЛЕЮ

ЛЮДИНА.

О ЗЕМЛЕ, земле, вітром лихоліття
сплюндрована і знищена украй!
Кому віддам я білі семицвіття
думок, що до пташиних схожі зграй?!

Що вірш і що музика і що коло
заслуханих у шум джерельний муз,
коли у череві лютує голод
і гавкає на хат побитих груз!

ЗЕМЛЯ.

Марна людино, задивлена в обрій вогненний
прагнень невтишних! Згадай но ту пору, коли
щастя й достаток були, як ті речі буденні,
в крузі тісному й під тином бадиллям росли!

Знав ти тоді смак і пах зрум'янілого хліба?
Смак помаранчі, який не зрівняти з нічим?
Яблука, що крізь вітринні всміхається шиби,
і винограду, налитого соком густим?

Ні, ти не знав, бо були, як повітря і води,
яснам приступні і дотику твою близькі.
Тільки тепер ти збагнув їхній смак і природу,
вроду й солодкість, що криються в грушці хрумкій.

О юнаки і дівчата! танцюйте поему,
що помаранча співає й рясний виноград,
хліб зарум'янений і кожний овоч окремий,
пахощі, що ними дише у вересні сад!

ЛЮДИНА.

О земле, земле, вітром лихоліття
сплундрована і знищена украй!
Росте нове твоїм деревам віття,
мені ж — пустеля спалений мій край.

З твого лиця оселі щезли й храми,
шумлять над степом — вічності моря,
і знов нас під подертими шатрами
вітає в росах ранкових зоря.

Нащадок наш цінує тільки м'язи.
В книжках згоріли мудрости скарби.
Не знає вже ні козака, ні князя
син здичавілий темної юрби.

ЗЕМЛЯ.

Згинули ясні легенди твої і літопис
дій, що минули, потахли в погаслих віках.
Слава ж тобі, о людино, яка по потопі
плинеш човнами по ще невідомих морях!

Предків не маєш? — тож будь тепер сам собі предок.
Люди забули легенди? — нову їм створи.
Втратили віру? — кресли на скрижальях їм Кредо.
Щезли герої? — меча тоді в руки бери.

Місто згоріло? — споруджуй же заново мури.
В кожній пригоді яви себе як мономах.
Згинув варяг, але сам будь варягом, будь Рюрик,
що викриває ніким ще не ходжений шлях.

Ралом залізним зорай цілину запахуцу,
засів розкинь золотистий. Обійми мої
я розкриваю тобі — дикий степ мій і пущі,
сину мій! Потом гарячим мене напої.

ДОДАТОК

Про генезу поеми

»Попіл імперій«

Хвилевий ліричний настрій або стислий епічний мотив поет може вичерпати в невеликому вірші. Щоб віддати життя цілого відтинку доби або якогось суспільного шару, він (якщо не писатиме повісти, а схоче лишитися вірним віршові) вілле його у форму більшого твору — поеми. Поема, що охопить життя цілої якоїсь доби чи народу з усіма його властивостями, виростає в **епопею**.

Не кожному народові дано мати свою епопею. Найбільше пощастило грекам, що мають безсмертну «Іліяду» та «Одіссею», що охоплюють увесь побут народній того часу; німці мають «Пісню про Нібелюнгів», де відбулася доба лицарська з її звичаями; фіни — «Калевалу», де зібрано міти народні з їхньою вірою в потужну силу чаклунства; французи — «Пісню про Ролянда», де — так само, як у «Слові о полку Ігореві» — незначна з історичного боку подія, а саме льокальна поразка війська, дала матеріал якомусь поетові, учасникові походу, використати цей епізод як тему для епопеї. Знаходилися і в пізніші часи поети, що намагалися давати поеми характеру епопей. Полякам пощастило з «Паном Тадеушом», де Міцкевіч майстерно потрапив віддати цілу добу. Не вдалася така спроба Вольтерові в його «Генріяді», і цілком забута «Россіяда», звола спроба Хераскова. Найбільше пощастило Дантові, який у своїй поемі «Божественна комедія», що розпадається на три частини, «Пекло», «Чистилище» і «Рай», відобразив середньовіччя з його світоглядом і політикою свого часу.

Думка дати українській літературі епопею, якої їй бракує, надто, може, смілива й зухвала. Вона не одразу в мене склалася. Коли мене в 1942 році доля закинула до Берліну, де я в невеликому колі кількох українців

читав вечорами свою продукцію, пані Н. присвятила мені довгого вірша, в якому переконувала, що пора мені від дрібних поезій перейти до великої поеми про сучасну добу, увійти в »гексаметра дзвінкі колонки«. Та, ніби випадково кинута, думка почала поволі зрїти і набирати з часом певних форм. Приїхавши влітку 1943 року на два тижні в Райхенав (у Чехії), я написав там три уривки. Насамперед мою уяву полонила постать Архімеда, яку я вважав за символічну для наших часів. Архімед сидить під час бою в Сиракузах і креслить на піску свої геометричні рисунки, роблячи сміливі винаходи й байдужий до інших подій. Сп'янілому від крові римському воякові, що вдирається до нього, він кидає слова: »Noli tangere circulos meos!« — »Не смій торкатися моїх рисунків!« і гине від меча того вояка, що не розуміє значіння отих на піску викреслених фігур. Отже, Архімедові присвячені були перші рядки:

Високий день стояв ще над ставком
і жовто пах липневим медом,
а я над недописаним листком
хилився новітнім Архімедом.

Кому віддам мережива цих рим,
кому рядок останній звірю,
коли крізь заграви і чорний дим
догледжу хижу постать звіра?

Згадуючи довгі колонии полонених українців, що йшли битими шляхами, відроджене в наші часи невільництво, беручи на увагу хитливість нашого континенту, якого почала заливати страшна хвиля варварства, я думав над тим, чи варто взагалі щось писати в наші дні, дні тієї доби, що змітає з землі всю нашу віками творену культуру:

Кому потрібні будуть ще скарби,
у спадок дані нам віками,
коли уздовж шляхів підуть раби,
у далеч гнані батогами?

Хто здержати здолає навісну
і обуянну шалом силу,
коли я »Noli tangere!« гукну,
щоб захистити витвір милий?

Коли підточить хвиль страшний прибій
хитливі обриси Європи,
чи не змете шалений буревій
і днів моїх страшний літопис?

У хаосі руїн, що починали повставати навколо, я чув виразно один голос, голос пророка Єремії, плач його над загиблими містами; отже, виникли тоді перші «Плачі Єремії», що разом із згаданим уривком мають увійти в Третю частину поеми. Далі в Райхенаві конкретне протиставлення двох віків: 19 і 20; віку, в якому доживала стара романтика, і віку літака й атомової бомби.

Перша частина поеми склалася з найрізноманітніших уривків, писаних різними розмірами. Вона охоплює час першої світової війни і революції. Філософське обґрунтування її: ми бачимо тільки відтинки величезного килима, що проходить перед нашими очима, а тому не можемо уявити собі цілоти його узору; ми тримаємо в руці тільки зерна й не бачимо гаїв, що з них виростуть, тому й не в стані збагнути сенсу того страшного лихоліття, яке переживаємо.

Друга частина поеми цілісніша. Вона малює пекло, через яке довелось проходити нашому народові, і писана більшою частиною восени 1944 року в Гайлігвассер коло Іннсбруку. Тут поема Данте з його подорожжю через пекло була за зразок. Тому й Данте веде (як його самого вів Бергій) автора отим пеклом. Писана та частина й розміром «Божественної комедії» — терцинами.

Третя частина охоплює наші часи: початок і розвій гітлерівства, друга світова війна, руїна Європи, берлінська катастрофа, сучасність. В Гітлері автор побачив посланця Люцифера, що явився народові в блискучих ризах антихриста, якому владними чарами вдалося зачарувати натовп і повести його за собою. Як Христа спокушав у пустелі Люцифер, так спокушав він вождя, і той, спокусі улягши, вступає на шлях катастрофи.

Четверта частина, філософська, що шукатиме шляхів виходу з сучасного хаосу, намічена в загальних рисах і ще не набрала форм.

Я напочатку ставив собі скромне завдання — дати поему на кілька сот рядків, але вона, мимо моєї волі, росла, захоплюючи все ширші обрії, і мені довелося її розмір рахувати вже не сотнями, а тисячами рядків. Чи задовольнить вона вимоги, що ставиться до епопеї? Про це судити не авторові.

Юрій Клен

Зальцбург, серпень 1946.

За чотирнадцять місяців, що відділюють цю статтю від смерти автора, зайшла певна зміна в плані «Попелу імперій». Картина повоєнного хаосу оформилась в окремій Четвертій частині, а філософська тематика перенеслась на задуману, але майже не здійснену П'яту частину.

Редакція

ПРИМІТКИ

ПЕРША ЧАСТИНА

14. «Πάντα ρεῖ»: (панта рей), по-грецьки «все тече».

22. **Новаліс (1772-1801)**: Німецький поет-романтик. Герой його роману шукав **блакитну квітку** — символ поезії романтичної.

26. **Блеріо, Люї (1872-1936) і Фарман, Анрі (1875-)**: Французькі піонери авіації.

26. **карма**: Індуське поняття долі, лихої чи доброї, яку людина собі викувала вчинками свого попереднього життя.

29. **Досифея**: Генеральська дочка, що втекла від батька свого, щоб постригтись у черниці. Щоб батько не знайшов її, вона прийняла мужеське ім'я Досифей і спасалася в печері на «Досифесвій горі» недалеко Китаєва.

31. **міністерська чехарда**: Безнастанні зміни міністрів.

32. **Азеф**: Провокатор, що роками стояв на чолі есерівської партії і, ніким не запідозрюваний, видавав своїх товаришів царським жандармам.

36. **«гетры»**: гамаші. Генерал Руський оповідав, що якимось прийшов він до главковерха, доповісти йому про становище на фронті, і дуже дивувався, що Керенський під час його доповіді пильно йому дивився на ноги і нарешті урвав: «А скажіть ка генерал, где Вы покупали эти гетры?» Другого дня ад'ютант главковерха бігав по всіх крамницях міста, шукаючи таких самісіньких гамаш.

37. **Кшесінська**: Акторка, полюбовниця царя Миколи II. В її палаці большевики заклали свою головну квартиру.

37. **«учреділлка»**: учредительное собрание — установчі збори.

39. **Вирядити у штаб Духоніна:** мовою большевиків означало «вирядити на той світ». Вислів той постав по тому, як убито генерала Духоніна, що до кінця боронив свій пост.

46. Австрія здобула собі землі не так війнами, як шлюбами. Звідси пішла поговорка: **»Et tu, felix Austria, nube!«** себто: **»А ти, щаслива Австріє, дружися!«**

47. **У Києві гудуть потужно дзвони:** Події, що про них далі говориться, відбувалися 25 липня 1917 року.

54. **Ванзе:** під Берліном, де проживав гетьман Павло Скоропадський.

69. **Євбаз:** Єврейський базар.

71. **Люкрета:** Жартівливий переклад назви «Баришівка» на латинську мову (lucrum — бариш).

71. **Проперцій:** Латинський поет, якого перекладав Зеров. Вираз «нестриманий Проперцій» зустрічається в його віршах.

71. **Александрія:** Порт на північному березі Африки. В 3 і 2 столітті до Христа блискучий осередок гелленістичної культури. Вжито тут як символ Києва.

71. **»золото, ливан і смирну«:** Один з віршів Филиповича починається рядками:

Не злато, ливан і смирну
приносять трое царів —
весняну радість безмірну
віщує соняшний спів.

73. **Яків камінь:** За біблійним переказом Яків, лігши в дорозі спати, поклав собі під голову камінь, і йому приснилося сходи, що до неба вели й якими йшли янголи.

74. **Петере і Лаці:** Відомі чекісти-латиші, які, загосподарювавши в Києві за перших років комунізму, вславилися своєю лютою жорстокістю.

78. **мазагран:** Чорна кава з коньяком, подана у склянці.

78. **»урки«:** Професійні злочинці і ледарі.

79. **Розенель:** Дружина наркома освіти Луначарського, була акторкою, стягла на себе загальну увагу своїми коштовностями.

84. **Усевлон:** Управління північних концентраційних таборів.

98. **курултай**: Всетатарський з'їзд, на якому збиралися хани всіх орд. Порівняй всесоветські з'їзди в Москві.

ДРУГА ЧАСТИНА

103. У своїй «Божественній комедії» Данте на початку малює своє блукання по хащах лісу, де на нього чатують **лев, пантера і вовчиця**, звіри, що символізували тодішні політичні сили країни, а також темні сили, що поборювали дух його.

125. **Лесь Курбас**: стяг собі велику славу своїми високо-оригінальними інсценізаціями. На київській сцені без кінця йшла драма «**Газ**» **Георга Кайзера**, яку Курбас переробив, додавши до неї елементи з роману **Антон Сінклера** «Джиммі Гігінз».

127. Оповідання людини зі здертою шкурою цілком правдивий переказ того, що оповів авторові один молодий білоруський професор.

134. **ягель**: Північний лишай, що цвіте білим зірчастим квітом.

135. «**На кожному дні своя печать лежала,**» і т. д.: Рядки з одного на вигнанні писаного віршу Зерова.

136. **коли в човні з ним пропливав Вергілій**: Натяк на один із уміщених у «Каміні» віршів Зерова, де поет оповідає свій сон: з Вергілієм він пливе «дивною сагою» а на воді гойдаються лілеї — двійники сонетів і канцон Петрарки.

136. **Це ж він плекав Геллади давній сон і Ми там були як «різьбярі захожі»**: Дивись вірш Зерова «Lucrosa»:

Так в давній Ольбії захожі різьбярі,
серед буденних справ і шкурної громади,
в душі плекали сон далекої Геллади
і для окружних орд, для скитів-дикунів
різьбили з мармуру невиданих богів.

136. «**Парнаських гір незахідне сузір'я**»: Рядок сонета Зерова, де кінець так звучить:

Прекрасна плястика і контур строгий,
добірний стиль, залізна колія
— оце твоя, Україно, дорога:

Леконт-де-Ліль, Жозе Ередія,
парнаських гір незахідне сузір'я
зведуть тебе на справжнє верхогір'я.

136. що Маллярме і ніжний Мореас в часи дозвілля з нами чаювали: У жартівливому творі, «Неоклясичному марші», були такі рядки:

Над українськими ланами
дух неоклясики буя,
і раз-у-раз чаюють з нами
Леконт-де-Ліль, Ередія!

137. Я славив землю, вітер і радісний простір: Натяк на збірки Филиповича «Земля і вітер» і «Простір».

137. а влада співу, що дана Орфею, щоб мертвий камінь став від чар живим: Вірш Филиповича «Не злато, ливан і смирну...» кінчається рядками:

І навіть дано Орфею
не слова летючий дим,
— всевладну силу, щоб нею
і камінь зробив живим.

137. Я вславив яру пристрасть Саломеї: Порівняй вірш Филиповича «Саломея»:

Над всім лунав лиш голос Саломеї,
сліпили плечі, і зміївся стан,
і пристрасть, мов незримий гураган,
неслась в партер, до лож, до галереї...
Сліпа жаго, непереможна вродо!
Ти спопелить могла б життя народу...

137. Упала туга, як важка коря: Рядок з одного віршу Филиповича.

137. Хотів я стать над чорною ріллею...: Порівняй кінцеві рядки одного з перших віршів у збірці «Земля і вітер»:

Як небо, гордий, сильний як земля,
став чоловік над чорною ріллею.

143. До рядків «Скололи гострі глици» і «Та пам'ятаю го-мін і грімниці» треба згадати один із віршів Драй-Хмариних:

Стогнала ніч. Вже гострі глици
проколювали більма дня,
і синьо-золоті грімниці
дражнили відгульня-коня.

143. кам'яний мішок і ґрати: З заслання Драй-Хмара посилає такого вірша:

І знов обвугленими сірниками
на сірих мурах сірі дні значу,
і без кінця топчу тюремний камінь,
і туги напиваюсь досхочу.
Напившись, запрягаю коні в шори
і доганяю молоді літа,
лечу в далекі голубі простори,
де розцвітала юність золота.
— Верніться, — благаю, — хоч у гості!
— Не вернемось, — гукнули з даліні.
Я на калиновім заплакав мості...
І знов побачив мури ці сумні,
і клаптик неба, розп'ятий на ґратах,
і нездріманне око у вовчку...
Ні, ні, на вороних уже не ґрати:
я — в кам'янім, у кам'янім мішку.

144. що покохав слова я повнодзвонні: Нагадую Драй-Хмарині рядки:

Люблю слова ще повнодзвонні,
як мед пахучі та п'янкі,
слова, що в глибині бездонній
пролежали глухі віки.

144. Я був один із лебедів: нав'язується до відомого Драй-Хмариного сонета «Лебеді», що стяг йому велику неласку можновладців. Особливо прозорий рядок: «О, гроно п'ятірне нездоланих співців».

144. вже не веде ясне сузір'я Ліри: нав'язується до кінцевих рядків сонета:

Держайте, лебеді: з неволі, з небуття
веде вас у світи ясне сузір'я Ліри,
де пінить океан кипучого життя.

145. Чарівна Шехерезада: нав'язано до рядків:

Я п'ю прив'язлу тишу саду,
як стигне пізній холодок,
і слухаю Шехерезаду,
що знає тисячу казок.

147. На промінь Андромеди голубої мчав рятівник Персей...: Хоч мова йде про сузір'я, але картина набуває сим-

волічного значіння: в античному міті Персей відповідає постаті нашого Святого Юрія. Він мчить визволити Андромеду, до скелі прикуту й на жертву роковану драконові.

ТРЕТЯ ЧАСТИНА

164. **Тельманн, Ернст (1886-1944):** Провідник німецьких комуністів.

172. **Te salutant morituri:** Глядіяторський привіт кесареві, «Вітаємо тебе, на смерть ідучи».

173. **Градчани:** Замок, що височить над Прагою.

187. **уркагани:** Професійні злочинці і ледарі.

191. **Itinera:** шляхи.

191. **magna:** великі.

191. **flumina:** ріки.

191. **ambo:** оба.

192. **inferni:** пекла.

192. **фалерн:** Вино, що його дуже цінили римляни.

192. **miracula:** чудеса.

192. **nubila:** хмари.

192. **sanguine:** кров'ю.

192. **ipse-:** само-

192. **caelum:** (целюм) небо.

192. **bellum:** війна.

193. **in medias res:** в середині справ.

195. **mors:** смерть.

196. **hesko:** гарно.

197. **есеси:** Німецькі відділи »SS« (Sturm Staffel).

202. **Arbeit macht frei:** (арбайт махт фрай) »Праця робить вільним«.

204. **кольрабі:** Німецька назва каляріпи.

206. **гмах:** споруда.

206. **der allerbeste**: по-німецьки «найкращий».
212. **Брут Хома**: Постать з Гоголевого роману «Вій».
213. **Nacht und Nebel**: Вислів Гітлера, що визначає «ніч і туман».
215. **Знайомі речі і обличчя...**: Цей монолог побудований на цитатах з віршів Олени Теліги.
220. **in nuce**: в суті.
220. **prima luce**: на світанку.
221. **Голем**: Постать Майрінкового роману «Голем» (1915), потворна штучна людина.
221. **цадик**: Жидівське духовне звання.
221. **хасид**: Член східноєвропейської відміни жидівської віри.
221. **Vale!**: Прощавай!
226. **галіт**: Пасмата чорнобіла молитовна тканина.
226. **тефілін**: Шкуряна коробка, яку для молитви жиди прив'язують собі на чоло.
231. **panem et circenses**: хлібу та видовищ!
241. **Пінакотека**: Мюнхенська галерія картин.

ЧЕТВЕРТА ЧАСТИНА

247. **noli tangere**: Див. стор. 332, «Про генезу поеми «Попіл імперій»».
257. **Суомі** = Фінляндія.
260. **Лазенки**: Парк у Варшаві.
268. «пролети» = пролетарі.
271. **лямета** = блискітки.
273. **атрапа**: Театральний макет.
277. **Ніппон** = Японія.
293. **дівчина-павук**: Одна з атракцій одеського цирку, жіноча голова з павуковим тілом.
310. **Hélas**: (еляс) по-французьки «на жаль».

ЗМІСТ

ПОПІЛ ІМПЕРІЙ

Передмова 9

ПЕРША ЧАСТИНА

У вічності, де світла струм тече	13
Пливуть у шумі хвиль уривки літ	14
Потоку світлий первісних вражінь!	15
Життя біжить, мінливе і химерне	17
Мигтить минулого екран	22
Вік вальсу, рисаків і залізниць	25
Серед тополь і грабів кучерявих	28
Архангельський далекий краю	34
По році рік минав	36
Доба настає новоцасна	39
Мандрівний вітер вис, як шакал	41
За обрій нас помчав скажений паротят	42
Імперіє! В огні пожару й димі	44
На Україні мов Великдень ясний	48
Відступають загони	57
Білих офіцерів недобитки	59
Рівнина польська, мертвий обрій	61
Мир хижинам, війна дворцам!	69
Сидить голота в Київським палаці	74
Щасливий край	76
Не храм, а вже «музей»	78
В країні Леопардії	80
Держава є бездушний апарат	82
Женуть селян у колективи	84

Вкладай життя своє у »норму«	86
Хвала і слава вам, вожді премудрі	88
Я автомат набитий крамом	89
Священний граде мій, о Києве!	91
Над краєм велетень-кажан	93
»Перша розмова з душею«	94
»Розмова з читачем«	98

ДРУГА ЧАСТИНА

»Ad astra«	103
Я в нетрі йшов, а навкруги чорнів	105
Навколо нас повстало сонне місто	108

ТРЕТЯ ЧАСТИНА

Радість і простір без краю	153
Мій шлях угору йшов поволі	155
Ще можна марити і снить	159
Коли в вечірньому горінні	161
Струнка колона Перемоги	164
Сонце розгойданим дзвоном	166
О Мюнхене! Немов тюльпани	169
Квітнева ніч над Данте-стадіоном	171
На зачарованій горі	173
Там, де над Зальцбергом синів простір	175
Очами хижими з пратьми віків	179
Варварів рать навісна, пожадлива і стоязика	180
Над парком Саксонським кудлачиться тінь	181
Прядуть хапливо злої долі пряжи	183
Онде битими шляхами	184
Вже минаємо Поділля	186
Великий цадик і товмач талмуду	223
Дзвенять затьмарені трамваї	230
Із коминів струмиться мирно дим	233
Від Сталінграду котиться лявіна	236
Вже революція чутна нам	239
Тут Мюнхен, третьої держави	241

ЧЕТВЕРТА ЧАСТИНА

О, вам, боги старих часів	245
Нептун, Венера, Марс, Юпітер, —	246
Високий день стояв ще над ставком	247
»Плачі Єремії«	248-253
1. Мозок ятриться й палає	248
2. Прорік Господь	249
3. Мої руки, як веселі птиці	250
4. Усім гаряча спрага горло сушить	250
5. Ти гадаєш: то мій рот реве	251
6. Мій дух блукає сірим вовком	251
7. Проклинаю віщий і пророчий	252
»Друга розмова з душею«	254
»Лебідь Суомі«	257
В порох збита, кров'ю злита	259
Дванадцять літ — і вже настав кінець	261
Міста, ясні троянди жаролиці	263
Червоний привид по таборах	266
Батьківський край у згарищах чорніє	275
»Соняшник«	277
»Вальпургієва ніч«	279

П'ЯТА ЧАСТИНА

»Діялог людини з землею«	325
------------------------------------	-----

ДОДАТОК

Про генезу поеми »Попіл імперій«	331
--	-----

ПРИМІТКИ	337-343
--------------------	---------

З друкарні Української Видавничої Спілки
в Лондоні, Англія.

Printed in Great Britain by "Ukrainian Publishers Ltd.",
237 Liverpool Road, London, N. 1.